

Prof. dr. sc. Stanko Geić¹
Goran Ćorluka, mag.oec.¹
Mr.sc. Jakša Geić¹

JUŽNO JADRANSKI MULTIREGIONALNI TURISTIČKI KLASTER KAO VRHUNSKI SVJETSKI BREND*

Pregledni rad / Review
UDK 338.48:338](262.3)

Suvremene globalne promjene u sferi turističke potražnje rezultirale su disperzijom i diversifikacijom turističke ponude. Jedna od prepoznatih metoda diferenciranja destinacije od konkurentnije je kreiranje prepoznatljivog turističkog brenda. Formiranjem integriranog multiregionalnog turističkog klastera na području južne Dalmacije, Hercegovine i Crnogorskog primorja jača se konkurentnost pojedinačnih regija, generira rast turističkih posjeta i prihoda kroz aktivne odmore i kvalitetniju klijentelu koji konzumiraju široku paletu turističkih proizvoda koje pruža ova regija na osnovu svojih prirodnih i kulturnih resursa. Promatrana multiregija obuhvaća najatraktivnije turističke resurse Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Crne Gore, pa je prema tome logična potreba kreiranja zajedničkog turističkog proizvoda s kojim bi se ostvario odgovarajući nastup i relevantan brand na svjetskom turističkom tržištu. Članice južno jadranskog multiregionalnog turističkog klastera u tom kontekstu trebaju usuglašavati svoje prostorne i master planove kao temeljne dokumente budućeg razvoja te odgovarajuće operacionalizirati turistički razvitak i nastupe na svjetskom turističkom tržištu u kontekstu usuglašene multiregionalne turističke politike. Promatrajući države tretiranog područja kao buduće članice Europske unije, ekonomski, politički te socijalni razvitak u okviru predstavljenog multiregionalnog klastera od izuzetne je važnosti, što je i vidljivo u programima i dokumentima koji su prikazani u radu, a koje je moguće verificirati te podržati u okviru različitih tijela, programa i fondova Europske unije te drugih europskih i svjetskih integracija i asocijacija.

Ključne riječi: multiregija, turistički klaster, brendiranje, turistički proizvod

¹ Sveučilišni odjel za stručne studije Sveučilišta u Splitu

* Rad je izložen na Međunarodnoj konferenciji „Klasteri kao organizacijski i brendiranje kao marketinški model održivog razvoja turizma i poduzetništva“ koja se održala od 28.03.-31.03.2012. u Mostaru, BIH

1. Uvod

Suvremene globalne promjene u sferi turističke potražnje rezultirale su disperzijom i diversifikacijom turističke ponude. Diversifikacija destinacije u cilju globalne prepoznatljivosti izazov je za lokalne turističke subjekte, pa je jedna od važnih metoda diferencijacija destinacije od konkurencije upravo kreiranje prepoznatljivog brenda. Diferencirani brend destinacije predstavlja turistu obećanje i sigurnost u kvalitetu turističke usluge sukladno standardima koje taj brend uspostavlja na međunarodnom turističkom tržištu. Primjenom strategije brendiranja turističkih regija formira se podloga i za emotivno vezivanje turista sa brendiranom destinacijom te poticanje njihovih posjeta tijekom cijele godine. Neophodno je formirati brend sukladan identitetu destinacije, koji će destinaciju prezentirati i činiti prepoznatljivom na međunarodnom turističkom tržištu. Brendirana turistička destinacija kroz svoj životni vijek doseže iznimnu razinu komercijalizacije te povećava posjećenost i potrošnju u destinaciji sa smanjenim vremenskim oscilacijama u potražnji. Brendiranje destinacije započinje u planiranju i upravljanju turističkom destinacijom, uvažavajući njen identitet. Potrebno je kroz diversifikaciju turističkih proizvoda izdvojiti one koji imaju potencijal brendiranja te na njima osnovati turističku ponudu posebice kroz formu što većeg broja na tržištu vrlo traženih selektivnih oblika turizma.

Formiranjem integriranog multiregionalnog turističkog klastera na području Dalmacije, Hercegovine i Crnogorskog primorja jačala bi konkurentnost pojedinačnih regija, generirao rast turističkih posjeta i prihoda kroz aktivne odmore i kvalitetniju klijentelu, konzumirajući široku paletu turističkih proizvoda koje pruža ova regija na osnovu svojih prirodnih i kulturnih resursa. Naime, u okviru novih koncepcija razvitka „soft“ turizma koji pledira za to da gost u što kraćem vremenu vidi i doživi više, sve je učestalija međunarodna interregionalna suradnja susjednih regija te zajednički nastup na tržištu, što posebno potencira EU. U tom kontekstu ovaj rad posebice analizira resurse i moguće aktivnosti južnojadranskih pograničnih regija Južne Dalmacije, Hercegovine i Crnogorskog primorja na polju zaštite i revitalizacije baštine te turističko kulturnog razvitka koji svojom polifunkcionalnošću praktički objedinjuju sve tematske cjeline iz opsežnog multinacionalnog programa aktivnosti brojnih međunarodnih asocijacija, a posebice EU, UNEP, JJI, UNESCO itd. (Geić i Voloder, 2008.) U globalnim razmjerima izuzetni prirodni i društveni turistički resursi ovog relativno malog prostora između Jadrana i Dinarida, zasnivanju se na iznimnoj atraktivnosti priobalja i zaleđa s atraktivnim klimatskim, reljefnim i vegetacijskim obilježjima koje je kao svjetska zona rekreacije prepoznato već na I. konferenciji UN o zaštiti čovjekove okoline UN (Stockholm, 1972.). Oni su danas zaštićeni pa i turistički valorizirani kroz institute 8 Nacionalnih parkova, te brojnih drugih relevantnih institucija zaštite prirodne baštine sukladno međunarodnoj legislativi što ih čini i prepoznatljivim turističkim atrakcijama na međunarodnom planu.

U okviru ove prirodne matrice milenijskim djelovanjem čovjeka u sklopu dinarsko mediteranskog kulturnog kruga, a pod utjecajima različitih civilizacija i kultura, stvorena je impresivna kulturna baština danas međunarodno afirmirana kroz 8 povijesnih lokaliteta zaštićenih kao svjetsko kulturno dobro UNESCO-a, koji su prvorazredne turističke atraktivnosti što zajedno s prirodnim lokalitetima čine preko 80% ukupnih atraktivnih resursa tretiranih zemalja pa i osnovicu njihova turističko gospodarskog razvitka.

Upravo u ovom okruženju iznjedrena je posljednjih desetljeća i impresivna turističko ugostiteljska suprastruktura u različitim oblicima smještaja koja ugošćuje oko 5 milijuna inozemnih turista s realiziranom potrošnjom od 4 mld. USD deviznog priljeva, što je u kontekstu složene gospodarske i društvene zbilje, presudno za uspješnost tranzicijskog procesa u kome se cijela regija nalazi. Ove kvantifikacije sukladno već zavidnoj turističkoj tradiciji mogu se u narednom razdoblju kroz regionalnu suradnju znatno povećati sinergijom i odgovornim brendiranjem u okviru predloženog jedinstvenog južnojadranskog turističkog klastera.

2. Temeljne konkurentske i komparativne prednosti klastera

Područje Južne Dalmacije, Hercegovine i Crnogorskog primorja je u geoprometnom smislu atraktivna makro regija i jedinstvena turistička cjelina s mogućnošću stvaranja konkurentnog turističkog proizvoda, na način da se pojedinačni, zajednički i specifični resursi ujedine kroz inovativnu i efektivnu prekograničnu suradnju, stvarajući jedinstven imidž regije u okviru homogenog složenog turističkog sustava.

Klasterskim objedinjivanjem prostornih, prirodnih, kulturoloških te uslužnih resursa uz odgovarajući menadžment i marketing, omogućuje se konkurentnost regije na međunarodnoj razini. Na taj način se, na svjetskoj razini odgovarajućim brendiranjem valorizira odnosno marketinški potencira tradicija vrhunske prirodne, povijesne te ekološki očuvane cjeline odnosno uobličava sveobuhvatna turistička ponuda prepoznatljiva i konkurentna na međunarodnom turističkom tržištu.

U tom smislu potrebno je na međuregionalnoj razini pratiti i analizirati suvremena turistička kretanja, slijediti koncept harmonizacije i koordinacije politike turističkog marketinga te usklađivati turističku legislativu sukladnu dokumentima EU. Kroz kontinuiranu suradnju i komunikaciju sa sveučilišnim i znanstvenim institucijama nužno je formirati održivu strategiju razvoja motivirajući educirane kadrove za uključivanje u turističku djelatnost te rad na unapređenju turizma.

Značajnu ulogu razvoja južno Jadranskog turističkog klastera posebno mogu imati programi u okviru Jadransko-jonske inicijative sukladno kojoj se zemlje članice obvezuju na suradnju prema dokumentima UN, OESS, COE i EU. Naime parlamentarna suradnja JJI daje smjernice na poljima: gospodarstva, pomorstva, prometa, turizma, zaštite okoliša, znanosti, kulture, borbe protiv organiziranog kriminala te prekogranične suradnje, što doprinosi socio-gospodarskom razvitku te jačanju mira, regionalne sigurnosti i stabilnosti. Aktualni infrastrukturni programi tretiranih regija mogu dati svoj doprinos razvoju multiregije, pri čemu se posebno izdvajaju nastavak autoceste (A1-Dalmatina) kroz Neum prema Dubrovniku i Crnogorskoj granici, rad na cestovnom koridoru VC od Ploča do Budimpešte, te cestovna infrastruktura u Crnoj Gori, što su sastavni dijelovi složenog cestovnog koridora buduće Jadransko-Jonske autoceste (Trst- Atena).

U okviru okruglih stolova vezanih za kulturu u programima JJI kao važnog segmenta turističke ponude i njenog odgovarajućeg brendiranja ističu se najčešće prioritete po načelima Europske godine međukulturnog dijaloga i Vijeća Europske bijele knjige o međukulturnom dijalogu kao što su:

- jačanje interkulturalnog dijaloga te promicanje kulturne suradnje i razmjene umjetnika, kulturnih stručnjaka i institucija, kao i suradnja u kulturnoj politici u okvirima Europskih integracija;
- potpora kulturnim događanjima u kojima sudjeluju najmanje tri države članice JJI;
- stvaranje sinergije između projekata JJI i drugih regionalnih inicijativa, kao i programa ostalih međunarodnih organizacija;
- suradnja u području zaštite i revitalizacije kulturne i prirodne baštine;
- poticanje suradnje u području prevođenja i izdavaštva;
- razvoj aktivnosti koje potiču kulturni turizam (www.seadriatic.net/aai).

Međuzavisnost i recipročni utjecaj turizma i kulture su brojni i isprepleteni da od samog nastanka turističkog fenomena pa do današnjih vremena imaju obilježje najužih korelativnih odnosa (Alfier, 1994; Jadrešić, 2001.) Međuzavisnost i interakcija turizma i kulture su doveli do toga, da su destinacije s najbrojnijom ili najzanimljivijom kulturnom baštinom najčešće i najrazvijenije turističke regije (Krippendorf, 1986; Geić, 2002).

U tom smislu raznoliki atraktivni resursi, bili oni antropogeni ili prirodni čine temeljni brand u okviru turističkog marketinga. Spomenici, zanimljivi arheološki lokaliteti, kulturne i tradicijske manifestacije te prirodni atraktivni resursi osnovica su turizma i kod promatranih južnojadranskih regija, koje godišnje sukladno procjenama autora posjeti preko 5 milijuna posjetitelja s potrošnjom od 4 mld. USD godišnje, što se formiranjem turističkog klastera i adekvatnim brendiranjem množe znatno povećati.

Negativni čimbenici poput ratnih zbivanja, te objektivne postratne političke okolnosti, kao i slaba prometna povezanost osnovni su razlog nedovoljne dosadašnje turističke valorizacije izuzetnih kulturnih i prirodnih resursa područja, posebice važnih u smislu produženja turističke sezone i privlačenja kvalitetnih segmenata turističke potražnje. U tom smislu i programi JJI ističu važnost međuregionalne prometne te turističko kulturne i ekološke suradnje kao i zajedničkog pojavljivanja na međunarodnom turističkom tržištu, što umnogome može eliminirati pojedinačna ograničenja svake regije (www.uniadriion.net).

Uloga JJI je posebno važna u razmjeni iskustava vezano za zaštitu i očuvanje okoliša, a posebno morskog ekosustava intersektoralnim pristupom. U tom smislu se potenciraju slijedeće aktivnosti i dokumenti:

- protokol Integriranog Menadžmenta obalnih zona na Mediteranu koji traži hitnu ratifikaciju i implementaciju Mediteranske strategije Održivog razvoja i EU direktive vezano pomorske strategije, kao važne okvire za pomorske aktivnosti u području zemalja JJI;
- studije temeljene na ekološkom istraživanju i monitoringu radi objektivne i sveobuhvatne slike ekološkog stanja regije;
- intenziviranje korištenja i razmjene rezultata istraživačkih projekata na razini regije, posebice u sferi nadzora ribarstva, ispuštanje balastnih voda, plana prevencije eko-incidenata i slično;
- proglašenje Jadranskog mora kao posebno osjetljivog morskog područja (PSSA);
- poboljšanje kapaciteta luka za prihvat polucija kako bi se osigurala efikasnija zaštita mora;

- prihvaćanje svih dokumenata iz Barcelonske konvencije o zaštiti Mediterana (www.sea-driatic.net/aii).

2.1. Turističko kulturološki resursi južne Dalmacije u kontekstu regionalne suradnje

Prostor južne Dalmacije, smješten između lanca dinarskih planina i mora s razvedenom obalom i brojnim atraktivnim otocima, diči se i svjetski vrijednom kulturnom baštinom. Turističke kulturne resurse ove regije predvode spomenički artefakti grada Dubrovnika i njegove okolice, otoci Korčula, Lastovo, Mljet, te delta rijeke Neretve koji su izuzetna privlačna snaga za turističku potražnju (Marasović, 1989; Geić, 2002).

Grad Dubrovnik je sigurno najpoznatiji i najznačajniji spomenik kulture te turistički centar na ovom području, upisan na Listu svjetske baštine UNESCO-a 1979. Recentni su arheološki nalazi prapovijesnog naselja Rima i Bizanta (6.st.), na kome se razvilo srednjovjekovno naselje s jedinstvenim obručem zidina, kula i fortifikacija danas među najzanimljivijim i najočuvanijim u svijetu. Spomenička cjelina Dubrovnika i pojedinačni spomenici na prostoru nekadašnje Dubrovačke republike su u intenzivnoj kulturnoj i turističkoj valorizaciji. Brojne palače, samostani, crkve, trgovi i tvrđave su spektakularne kulturne pozornice, posebice svjetski relevantnog Dubrovačkog ljetnog festivala (Novak 1995; Geić, 2007).

Sve prezentirane atrakcije lansirale su Dubrovnik među vodeće svjetske turističke lokalitete, te drugu kruzersku točku Mediterana sa cca. milijun turista na kružnim putovanjima što logično uz ekonomske probitke donosi i popratne ekološke štete.

Obližnji Cavtat na zapadnim obalama Konavala utemeljen je na mjestu grčko-rimske kolonije Epidaurum iz kog vremena su sačuvani ostaci kazališta, gradskih zidina, akvedukta te monumentalna jezgra na kojima je podignuta urbana srednjovjekovna arhitektura, danas je temelj turističke valorizacije šireg područja.

Turističko povijesne atrakcije su i povijesni gradovi Ston na Pelješcu, čuven po srednjovjekovnim zidinama drugima po veličini u svijetu te najstarijoj solani u Europi, te Korčula na istoimenom otoku. Korčulu reprezentira sačuvani statut grada iz 13.st. kao jedan od najstarijih pravnih dokumenata u ovom dijelu Europe. Najvrjedniji primjeri korčulanske stambene arhitekture nastali su u 15. i 16. st. u gotičko – renesansnom stilu, te su uz atraktivni i dobro očuvani fortifikacijski sklop temelj sve intenzivnije turističke valorizacije (Kalođera 1985, Marasović, 1988).

Na vrhu delte rijeke Neretve lociran je arheološki lokalitet Naron, u rimsko doba jedan od najvažnijih antičkih trgovačkih središta na obali istočnog Jadrana. Mnogobrojni arheološki nalazi potencirali su izgradnju muzeja "in site" 2007. godine, koji bilježi velik broj turističkih posjeta (Bialen et.al, 2009).

Od turističkih atrakcija prirodne baštine Južne Dalmacije treba istaći lokalitete koji se kao i spomeničke vrjednote mogu uspješno valorizirati u okviru međuregionalne turističke suradnje. To su NP Mljet, Lastovsko otočje kao park prirode, arboretum Trsteno, otok Lokrum kao posebni šumski rezervat, šuma Kočje na otoku Korčuli kao posebni botanički rezervat, rt Oštro kao prirodni rezervat, močvarno područje Pod gredom, Prud i Orepak te otoci Mrkan,

Bobara i Supetar kao posebni ornitološki rezervat, jugoistočni dio delte rijeke Neretve kao posebni ihtiološko-ornitološki rezervat, Malostonski zaljev i Malo more kao posebni rezervat u moru, te brojni drugi lokaliteti registrirani i zaštićeni kao spomenik parkovne arhitekture, geomorfološki spomenik, odnosno botanički spomenik prirode (www.edubrovnik.org).

2.2. Turističko kulturološki resursi crnogorskog primorja

Crna Gora je zemlja kontrasta u okviru pitome mediteranske i oštre planinske klime, plodnih ravnica i riječnih dolina i visokih bezvodnih planina. Na svom nevelikom prostoru (13.812 km²), a posebno na priobalju, ona baštini kulturno naslijeđe od vremena formiranja prvih ljudskih zajednica do danas, na susretu istočne i zapadne civilizacije, te kulturne artefakte tri velike religije - pravoslavne, katoličke i islamske.

Turistički biser crnogorskog primorja je Boka kotorska, 1997. službeno uvrštena među 30 najljepših zaljeva svijeta. Kulturno turističku valorizaciju predvodi povijesni grad Kotor u Bokokotorskom zaljevu od 1979. godine na UNESCO listi zaštićene kulturne baštine, opasan srednjovjekovnim, 4 kilometra dugim zidinama s brojnim spomeničkim ostacima sakralne i profane arhitekture.

U okviru sačuvanih srednjovjekovnih zidina s dvojim gradskim vratima (15.st.), ugnijezdio se tipični primorski povijesni gradić mediteranskih obilježja Budva, u čijem se okruženju intenzivno razvija turistička djelatnost, a brojni kulturno turistički sadržaji pridonose valorizaciji i revitalizaciji povijesne jezgre (NPA 1988).

Pretrjerana turistička izgradnja, posebice u režiji ruskih tajkuna te ambicija da ovo područje postane pandan Azurnoj obali, opasnost da se unište dragocjena ambijentalna prirodna i povijesna baština ovog vrijednog mikro prostora o čemu nositelji prostorne i turističke politike trebaju posebno voditi računa.

Od kulturnih lokaliteta kao mogućih izletničkih destinacija iz primorja ističu se rimski arheološki lokalitet Duklja, te impresivni pravoslavni manastiri Ostrog (17.st.), Morača (1252.) i Piva (16.st.) te džamija Husein-paše (16.st.). Kao vrijednu prirodnu baštinu Crna Gora posebno štiti Nacionalne parkove Biogradska gora, Skadarsko jezero, Lovćen te Durmitor s dubokim kanjonom rijeke Tare, na popisu UNESCO prirodne baštine, koji se turistički sve intenzivnije valoriziraju brojnim izletničkim programima s Crnogorskog primorja i okolnih turističkih regija (Marasović, 1988).

2.3. Turističko kulturološki resursi Hercegovine

Hercegovina, kroz povijest Zahumlje i Humska zemlja (11.419 km²), s 502.237 stanovnika (1991.) danas je zanimljiva turistička destinacija upravo kroz bogatstvo i raznolikost kulture i civilizacije. Kao žila kucavica njome protječe rijeka Neretva s više pritoka: Trebižatom, Ramom, Krupom, Bregavom i drugima. U krškom reljefu i dinarskim vrljetima caruju visoke planine dunavskog spleta s kraškim poljima: Livanjsko (400 četv. km), Duvanjsko (150 km) i Popovo (146 km).

Vrjednote kulturne baštine predvodi povijesna jezgra Mostara, kao prapovijesno naselje koje živi u kontinuitetu do danas. Obnovljeni Stari most iz 1566. uvršten je na listu UNESCO-vih

spomenika s užom gradskom jezgrom. Brilljantnost umijeća tradicijske izgradnje čine prostornu cjelinu starog Mostara jedinstvenom urbanom matricom socio-kulturne tradicije kroz nacionalne, vjerske i klasne slojevitosti kao temeljom turističke ambicije grada i okruženja (www.mostar.ba). U okruženju se također nalazi iznimna kulturna baština koja je turistički još nedovoljno valorizirana.

Nekropola stećaka Radimlja u Vidovu polju kod Stoca po brojnosti primjeraka, raznovrsnosti i zastupljenosti osnovnih oblika, visokoj umjetničkoj kvaliteti izrade, bogatstvu plastičnih dekoracija, reljefnih predstava i natpisa, spada među najvrjednije skupine spomenika srednjovjekovnog perioda u BiH.

Počitelj (13.st) je slikoviti povijesni grad u dolini Neretve kod Čapljine, nekad sjedište kralja Tvrtka i glavno uporište u obrani od Turaka. Danas je utvrđen i povijesni gradić orijentalnog izgleda potpuno u funkciji turizma.

Mogorjelo (4.st.) u blizini Čapljine, nekoć rimska Villa rustica, spada među najljepša zdanja kasne antičke arhitekture u hercegovačkom kraju.

Stjepan grad (15.st.) impresivno srednjovjekovno zdanje na kasnoantičkoj utvrdi ponad Blagaja, gdje je stolovao Herceg Stjepan Vukšić Kosača.

Manastir Žitomislići (16.st.), na putu Mostar-Čapljine, posvećen Blagovještenju Bogorodice, jedan je od najznačajnijih pravoslavnih manastira Hercegovine.

U Jugoistočnom dijelu BiH pored Čitluka od 1981. jedno je od najpoznatijih marijanskih svetišta – Međugorje, utemeljeno 1892. Godišnje ga posjeti oko milijun katolika koji hodočaste iz cijelog svijeta, te predstavlja važan punkt vjerskog turizma u širem okruženju.

Hercegovačku rivijeru, dugu 20 km, predstavlja turističko mjesto Neum, nekada priprosto težačko, ribarsko naselje, a danas razvijeni turistički centar s brojnim sadržajima te atraktivnim kulturnim događanjima u turističkoj sezoni (EMG Ltd.2006).

3. Mogući selektivni vidovi turizma u marketinškoj suradnji makro regije

Upravo brojni selektivni oblici turističke ponude promatranog područja mogu biti potencijalni model zajedničkog nastupanja na svjetskom tržištu poradi intenziviranja turizma makro regije. Zajedničkim nastupom, inače bogata turistička ponuda ovog područja, može dobiti novu dimenziju među potencijalnom potražnjom te diljem sustava može djelovati znatno cjelovitija i bogatija.

3.1. Zbirni resursi kulturnog turizma Južno jadranskog turističkog klastera kao mogući turistički itinereri

Tretirano područje i njegovo neposredno okruženje danas dostupno jednodnevnim izletničkim programima može organizirati visoko vrijedne potencijalne kulturološke itinerare uključujući četiri lokaliteta uvrštena na listu kulturne baštine UNESCO. To su grad Dubrovnik sa svojom zaštićenom srednjovjekovnom povijesnom jezgrom, povijesna jezgra grada Kotora te stari grad Mostar. Od UNESCO lokaliteta u neposrednom okruženju makro regije tu su grad Split s antičkom i srednjovjekovnim sklopom, povijesna jezgra Trogira te starogradski

ager na otoku Hvaru, sve u radijusu od 100 km od Dubrovnika kao prirodnog čvorišta regije. U sklopu lokaliteta koji se nalaze na UNEP-ovoj listi 100 najvrjednijih povijesnih jezgri mediterana kao mogući turističko kulturni itinereri su šest lokaliteta Trogir, Split, Hvar, Korčula, Dubrovnik i Kotor (Marasović, 2002).

U segmentu kulturnog turizma može se posebice izdvojiti arheološki turizam koji se sve više javlja kao izazovni motiv za putovanja, a posebice njegov podoblik podvodna arheologija u sferi ronilačkog turizma. U tom smislu su afirmirani lokaliteti oko Cavtata (Epidaurum), Lastova, Visa te Boke Kotorske, gdje su otkrivena brojna nalazišta potonulih brodova od antike do 20. stoljeća. Gradić Ston već na pristupnoj listi UNESCO-a brojni lokaliteti u Hercegovini kao npr. rimski vojni kompleks Bigeste, skupine nadgrobnih spomenika i stećaka, ostaci starokršćanske bazilike (4.st.) kod groblja Crkvine u posuškom Gradacu te Bazilika u Mokrom ili pak arheološki ostaci rimskog grada Doclea (Duklja) u Crnoj Gori i sl.

Izuzetnim spomeničkim atrakcijama ovog prostora iz vidljivog kulturnog kontinuiteta od preko dva milenija možemo pridodati brojne galerije, muzeje i izložbe koje su posredno ili neposredno vezane za spomenute lokalitete, kao i relevantna kulturna događanja (Dubrovačke ljetne igre, Neum Etno-Fest, Mostarski festival, Budvanski ljetni festival, Festival folkloru u Metkoviću, Maraton lađa na Neretvi, muzički festival 'Kotor Art', Marko Polo festival u Korčuli...). Tu su i brojne likovne i glazbene kolonije te tradicijske svečanosti popratnim kulturnim programima što omogućava kreaciju bogatog sadržaja turističke ponude tijekom cijele godine, i za goste pogranične regije.

Kao baština različitih kultura na promatranom području, logično je i bogatstvo religijskog naslijeđa, kako u tradicijama i vjerovanjima pučanstva, tako i u građevinama vjerske kulturne baštine. Područje susreta tri velike religije može biti izuzetno važan turistički brand i temelj turistički atraktivnih itinerara, jer se one isprepliću u svakodnevnom životu te čine izuzetno vrijedan i rijedak sociokulturološki milje. S turističkog stajališta religijski sadržaji na ovom području mogu se naći u okviru svetih mjesta te sakralnih građevina u obliku crkava, manastira i džamija. Od poznatih katoličkih svetišta treba istaći Međugorje u Hercegovini, gdje je na žalost sve evidentnije i narušavanje prostora neprimjerenim turističkim sadržajima što bi turističke pa i upravne strukture trebale sankcionirati.

Brojni turistički zanimljivi sakralni objekti, očuvani na području tretiranih regija datiraju iz srednjeg vijeka. Oni se uklapaju u itinerare kulturnog i religijskog turizma češće u obliku turističkih razgledavanja, nego kao mjesta duhovnosti. Pored svjetski poznatih sakralnih zdanja u sredinama srednjovjekovnih gradova i gradića postoji i mnoštvo manjih srednjovjekovnih crkava posebice rasprostranjenih po Južnoj Dalmaciji u unutrašnjosti te na obali i otocima koji mogu biti turistička atrakcija na pješačkim izletničkim i sličnim itinerarima. Slično je i u susjednim regijama (Babić et.al 1995).

Ovakva raznolikost u arhitekturi i interijerima ali i tradicijskoj kulturi na relativno malom prostoru dostupnom u okviru jednodnevnih izleta a koji će se realizacijom velikih planiranih prometnih sustava dodatno približiti, teško je naći u konkurentskim zemljama, što može biti temelj turističke konkurentnosti.

3.2. Resursi selektivnog turizma u zaštićenim dijelovima prirode

Širi prostor Južnog Jadrana obiluje zaštićenim prirodnim resursima, od nacionalnih parkova do drugih oblika zaštićenog prostora kao oazama netaknute prirode s izuzetnim mogućnostima za razvitak alternativnih vidova turizma. Upravo stoljetna loša prometna povezanost, pa i izoliranost te slabija gospodarska razvijenost nekih dijelova ovog prostora su pridonijeli očuvanosti te brojnosti prirodnih atrakcija, kojima predstoji sve intenzivnija turistička valorizacija s mogućnošću kreiranja brojnih turističkih itinerera tijekom cijele godine (Pančić-Kombol T., 2000.).

U smislu iznjetog posebice treba istaknuti od UNESCO-a zaštićeni prostor Nacionalnog parka Durmitor koji se već danas intenzivno turistički valorizira, a potom Bokokotorski zaljev kao izuzetni prirodni fenomen, Skadarsko jezero i mnogo drugih prirodnih atrakcija u Crnoj Gori koji su dostupni za turističku valorizaciju.

Od prirodnih ljepota u režimu zaštite na prostoru južne Dalmacije su lokaliteti Nacionalnog parka Mljet, Lastovsko otočje i delta Neretve. U Hercegovini su to srednji tok rijeke Neretve, gdje se razvija World Wildlife Found projekt očuvanja rijeke, park prirode Hutovo Blato kod Čapljine, jedno od posljednjih utočišta divljih konja u Europi u okolini Livna, rezervat prirode Blidinje te planinske atrakcije Kupresa.

Posebice se ističe atraktivni prostor Donje Hercegovine tj. područja općina Neum, Ravno, Stolac i Čapljina kao prepoznatljivo u pogledu bogatog prirodnog nasljeđa. Ovaj prostor predstavlja razvijen krški reljef s Popovim poljem u središtu, lokalitetom Zavala i čuvenom špijlom Vjetrenicom, zatim lokalitetom Grepca u desetke špilja, rijekom Bregavom i Radimljom na sjeveru, rijekom Neretvom i Hutovim blatom na zapadu, te planinom Žabom i Zažabljem na jugu. I na desnoj obali Neretve, razvijen je krški reljef u tektonskom i morfološkom smislu (Ravlička pećina) s vodotocima i poznatim sedrenim slapovima (www.rb-donjahercegovina.ba). Tu su i prepoznatljivi tragovi daleke i bliže povijesti ilirski lokalitet Badanj i Daorson, srednjovjekovni arheološki lokalitet Mogorjelo, nebrojni nalazi stećaka, srednjovjekovni gradovi – utvrde, vodoopskrbna cisterna na Hrasnu itd. Sve ovo prostor čini jedinstvenom riznicom kulturne i prirodne baštine, što potvrđuje rast zanimanja, stručnjaka i znanstvenika ali i turističkih zaljubljenika u prirodu i povijest. U geološkom, tektonskom, hidrološkom, hidrogeološkom, speleološkom, biološkom, etnološkom pogledu prostor Donje Hercegovine s originalnim krškim procesima i podzemnim svijetom vodene arhitekture zasigurno predstavlja jedan od najzanimljivijih prostora u Europi gdje je već evidentirano pet stotina raznih krških oblika značajnih za znanstveni, istraživački, speleološki pa i turistički razvoj ovog područja. Taj posebni prirodni svijet podzemlja sa 74 endemske vrste, uz ostalo prirodno i kulturno nasljeđe traži organiziranu skrb današnjeg čovjeka te sustavno izučavanje i dokumentiranje uz jaču podršku međunarodnih znanstvenika i udruga, što govori i duga povijest istraživanja pa i djelomične valorizacije koja seže još u doba početka 19.st. To se odnosi i na sliv rijeke Trebišnjice, dugačke 98 km, s podzemnim tokovima dužine 187 km, kao najveće ponornice na Balkanu i jedne od najvećih na svijetu. Riječni sliv Trebišnjice obuhvaća i podslivove rijeke Mušnice, Sušice, pretežni dio podsliva Omble u Dalmaciji s pridruženim podzemnim tokovima i više od stotinu izvorišta. Ovo područje u Hercegovini i južnoj Dalmaciji zaštićeno je u različitim oblicima zaštite, te predstavlja izuzetnu turističku vrijednost za obje regije (Geić S., Voloder F., 2009.)

U kraškom ambijentu s lijeve strane Neretve, park prirode Hutovo blato je jedinstvena submediteranska močvara u Europi, značajna s ornitološkog, ihtiološkog, znanstvenog, ekološkog i turističkog stajališta. Hutovo blato se smatra jednim od najvećih zimovališta ptica na području Europe te bilježi znakovitu turističku valorizaciju i važan je izletnički turistički lokalitet Južne Dalmacije.

Proglašeni park prirode oko jezera Blidinje sadrži endemske vrste biljnog i životinjskog svijeta, izvore čiste vode, arheološka nalazišta i rijetke geomorfološke osobine. Poseban geomorfološki rezervat je Diva Grabovica koji obuhvaća i kanjon rijeke Grabovice. Danas je prostor Blidinje dobro posjećen zimski turistički centar, posebice atraktivan za područje pograničnih regija.

Zimsko sportsko-rekreativni centar Kupres smješten je na prometnom pravcu Sarajevo-Split, na 1250 m nadmorske visine s oštrom planinsko - alpskom klimom 5 mjeseci pod snijegom. Posebno je privlačno i lako dostupno turistima s područja pograničnih regija, koji mogu u istom danu koristiti blago mediteranskog podneblja i zimsko planinski ugođaj.

Obronci i šire okruženje Durmitora, po ljepoti i neokrnjenosti su rijetko i autentično djelo prirode, proglašeno crnogorskim nacionalnim parkom 1952. godine., a UNESCO lokalitetom 1980. Park obuhvaća osnovni masiv Durmitora sa kanjonima Tare, Drage i Sušice (39000 ha). Reljef čini prostrana visoravan i kanjonske doline s kojih se uzdižu impozantni planinski vrhovi, od kojih je 48 sa preko 2000 metara nadmorske visine. Ljepoti masiva posebnu draž daje 18 ledenjačkih jezera na visinama iznad 1500 m. Veličanstvenosti pejzaža doprinosi prostrani šumski predio koji ga okružuje, te vrh Međeda. NP Dumitor broji 26000 registriranih posjetitelja godišnje.

Tu je i planinski gradić Žabljak, zimski turistički centar Crne Gore. Rijeka Tara svojom dubinom i pejzažom kanjona predstavlja izuzetan potencijal u sportsko rekreativnom i avanturističkom turizmu. Po bogatstvu flore i faune, složenosti ekosustava, zastupljenosti preko 1300 vrsta rijetkih biljaka Durmitor predstavlja izuzetnu prirodnu vrijednost i trajnu inspiraciju znanstvenika i turista ljubitelja prirode. Kombinacija ovih prirodnih i obližnjih priobalnih atrakcija čine turističku ponudu Crne Gore bogatom, a time i cjelokupnu regiju prepoznatljivom i konkurentnom na svjetskom tržištu.

Skadarsko jezero na granici Crne Gore i Albanije proglašeno nacionalnim parkom 1983. godine smješteno je u zetsko-skadarskoj kotlini, zadržavajući rijekom Bojanom kontakt s Jadranskim morem. S površinom od 530 km², predstavlja najveće jezero na Balkanu i najinteresantniji biotop regije s izrazitim limnološkim karakteristikama, izuzetnim bogastvom ornitofaune i ihtiofaune te bujnom vegetacijom močvarnog tipa. Kao značajno stanište vodenih ptica Skadarsko jezero je Ramsarskom konvencijom 1996. godine upisano u Svjetsku listu močvara od međunarodnog značaja (www.nparkovi.cg.yu). Skadarsko jezero broji godišnje više desetaka tisuća registriranih posjeta.

Sve iznijeto nudi iznimne mogućnosti razvitka selektivnih vidova turizma šire regije koje sve više prepoznaje i suvremena turistička potražnja, a odgovarajućim brendiranjem u okviru jedinstvenog multiregionalnog klastera. Tretirani prostor sa svojim priobaljem i zaledem ima potencijal vrhunske svjetske turističke atrakcije.

Priobalne i otočne prirodne atrakcije južne Dalmacije predvodi Nacionalni park "Mljet" proglašen 1960. g. na sjeverozapadnom dijelu otoka, s 5.375 hektara zaštićenog kopna i

okolnog mora, koji predstavlja prvi institucionalizirani pokušaj zaštite izvornog ekosustava u Jadranu. Specifičnost mu je i u kombinaciji prirodne i povijesne baštine, tj. vrijednota romaničkog Benediktinskog samostana na otočiću u Velikom slanom jezeru, kao rijetkom prirodnim fenomenu. NP Mljet 2010. godine bilježi 96300 posjetitelja.

Susjedno Lastovsko otočje je park prirode površine 195,83 km² koji obuhvaća Lastovo s 44 okolna otoka, otočića, hridi i grebena te je jedno od najočuvanijih morskih područja u Jadranu zaštićeno kao "prostrano prirodno i dijelom kultivirano područje kopna i mora s ekološkim obilježjima međunarodne i nacionalne važnosti, s naglašenim krajobraznim, odgojno-obrazovnim, kulturno-povijesnim i turističko-rekreacijskim vrijednostima" (Strčić et.al 1983).

Zapadno od Dubrovnika je Arboretum Trsteno osnovan 1948. koji u bogatstvu svojih vrijednosti, sjedinjuje kulturnu i prirodnu baštinu. Etnografski su vrlo zanimljiva ruralna naselja u Konavlima koja su do danas zadržala izgled tradicijske kamene arhitekture koja govori o njegovanosti svih segmenata života, kulturi stanovanja, kulturi obrade zemlje i poštivanju tradicijskih zasada i osjećaja pripadnosti prostornom ambijentu Konavala.

Čilipi su kulturni centar Konavala, poznati po svojoj ruralnoj arhitekturi i autentičnim folklornim priredbama, na kojima se turisti mogu upoznati sa konavoskim tradicijama te čuvenom konavoskom narodnom nošnjom, plesovima i tradicionalnom konavoskom vezu.

Delta Neretve pokriva područje od oko 20.000 ha od čega je 12.000 ha u Republici Hrvatskoj, a ostatak u Republici Bosni i Hercegovini. Na području delte nalaze se neka od nekoliko preostalih europskih močvarnih područja uvrštenih u Ramsarska područja i zaštićenih Barcelonskom konvencijom kao posebno štice Sredozemna područja. Dolina Neretve uključuje pet zaštićenih područja ukupne površine 1620 ha. To su ornitološki rezervati Pod Gredom, Prud i Orepak, ornitološki i ihtiološki rezervat Doline Neretve te zaštićena područja Modro Oko i jezero Desne. Jezera Kut i Parila u proceduri su proglašenje kao ornitološki i ihtiološki rezervati (www.panda.org/bs/living_neretva). Obzirom na industrijske kapacitete pa i komunalne polucije u gorenjem toku Neretve prijeti ekološka devastacija donjeg toka s atraktivnim rezervatima, što u okviru međudržavnih aktivnosti RH i BiH treba pravovremeno riješiti.

3.3. Resursi selektivnog oblika nautičkog turizma

Jadransko more je relativno zatvoreni dio Sredozemnog mora te ga u tom smislu treba pažljivo koristiti u pomorskom i turističkom smislu. Granica Jadranskog i Jonskog mora su Otrantska vrata široka svega 75 km između Italije i Albanije. Kao vrlo frekventni prolaz za brojna plovila prema lukama sjevernog Jadrana sa potencijalno opasnim teretom zahtijeva stalni nadzor koji je RH i uspostavila od 2011. odgovarajućim suvremenim tehničkim sustavom. Karakteristika istočne Jadranske obale je visoka obala s planinskim lancem nad morem te izrazita razvedenost kao posljedica potapanja planinskih reljefnih oblika zbog otapanja leda nakon ledenog doba kada se razina mora izdigla 100 m, pa su vrhovi nekadašnjih planina postali otoci, a doline zaljevi i morski prolazi. Ovaj se prostor smatra najatraktivnijim i najčišćim akvatorijem u Europi pa je to uz očuvane povijesne jezgre razlog sve intenzivnijeg razvitka nautičkog turizma uključujući i kružna putovanja velikih kruzera (Šamanović 2002). Ekspanziju nautičkog pa i kruzerskog turizam također treba pratiti i analizirati u kontekstu ograničenosti prihvatnog kapaciteta Jadrana. Za nautičare poseban dragulj je Dubrovnik

kao magnet pred čijom se lukom sidre brojni 'ploveći hoteli'. Uokolo je Dubrovnika još niz prirodnih i povijesnih i prirodnih bisera što privlače nautičare, pa i kruzere. Oblažnja Korčula kao atraktivan otok čuvenih vina, prekrasnih plaža, specifičnog urbaniteta koji zrači poviješću, kao i poluotok Pelješac, dom vještih moreplovaca, vinara i vinogradara, ruralnih naselja te osebujne flore i faune. Od Mljeta do Dubrovnika prema Cavtatu (Epidaurum) proteže se kolajna atraktivnih Elafitskih otoka.

Nautički turizam i kružna putovanja na ovom području imaju dugu tradiciju. Razvitak ovog vida turizma sve je intenzivniji uz značajne projekte unapređenja nautičkih luka pa i kroz projekte u okviru JJI. Ipak još je uvijek evidentan nedostatak kvalitetnih nautičkih vezova, kao i modernih pristaništa za velike kruzere, makar je Dubrovnik s gotovo milijun kruzerskih putnika i više od 500 kruzera postao druga kruzerska luka na Mediteranu, a značajan kruzerski punkt je i grad Korčula. Dvije ACI marine na ovom području (Korčula i Dubrovnik) pridonose napretku nautičkog turizma južnog Jadrana, kome još uvijek nedostaju popratni sadržaji visoke kategorije.

Na istom tragu su aktivnosti u Crnogorskom primorju koje je zadnjih godina realiziralo intenzivna ulaganja te stvaranje prepoznatljive turističke destinacije. Tu su u fazi realizacije dvije vjerojatno najveće investicije na Mediteranu koje uključuju i nautičke sadržaje. To su turističko poslovno naselje Astra Montenegro u Budvi te marina u Tivtu u bokokotorskom zaljevu uz koju će biti sagrađen i pravi turistički grad Porto Montenegro. Vrijednost projekta procjenjuje se na oko 600 milijuna eura, a obuhvaća marinu za jahte s 800 vezova (150 za megajahte), niz luksuznih stambeno-poslovnih i turističkih objekata, dva hotela visoke kategorije koje podiže multinacionalni turistički gigant Four Seasons. Tu su i atraktivne javne površine, galerije, trgovi, nautički muzej te brojni drugi sadržaji, koji će ovom prostoru dati dimenziju ekskluzivnog turističkog lokaliteta (www.nacional.hr).

Velika inozemna investicija odvija se i na rtu Zavala u Budvi s hotelom Hyatt, i luksuznim apartmanima te poslovnim sadržajima. Poslovno turističko naselje Astra Montenegro uključuje 2 luksuzna hotela s 600 soba i 40 elitnih vila na 66 tisuća četvornih metara. Ove investicije mahom stranog kapitala će podići razinu turizma crnogorskih destinacija do sada poznatih pretežno po masovnom kupališnom turizmu. To će imati i svoje refleksije i na susjedne promatrane regije. Ipak u analizi ovih sadržaja treba veću pozornost posvetiti procjeni prihvatnog kapaciteta te konceptu održivog razvitka, što strani kapital često nije spreman prihvatiti na dugoročnu štetu za prirodne i antropogene resurse. Ove probleme apostrofiraju i brojni okrugli stolovi u okviru JJI. (Geić, S., 2009.)

3.4. Resursi i razvoj ruralnog i eko turizama

Iako je masovni kupališni turizam u promatranoj regiji dugo bio jedan od glavnih elemenata turističke ponude i potražnje, suvremeno kretanje te nove prostorne i razvojne strategije postupno čine odmak od ove koncepcije. Prostor Južnog Jadrana u dugom roku definitivno mora reformirati svoju ponudu prema kvalitetnijim pa i ekskluzivnijim segmentima potražnje jer na tom području postoje ekskluzivni prirodni i antropogeni resursi i bogata turistička tradicija.

U tom smislu su posebno zanimljivi projekti u okviru ruralnog turizam kao selektivni vidovi turizma koji su jedan od velikih potencijala ovog područja, što se razvija izvan prostora intenzivne turističke valorizacije. Kako ovi oblici aktivnog turizma, u smislu povratka korijenima i prirodi, nailaze na sve veći interes turističke potražnje, otvaraju se i sasvim nove mogućnosti na brojnim očuvanim pa i depopulariziranim prostorima južnojadranske makroregije. Ovaj oblik turizma se najčešće veže i za ekoturizam, jer uz posjete prirodnim ljepotama, sve je češća potreba za iskustvom direktnog življenja u prirodi i s prirodom na autentičnim seoskim imanjima uz aktivno sudjelovanje u poljodjelskim radovima, brigu o životinjama i održavanju imanja, kulinarstvu i sl (Travis, A. 2000., Geić, S. 2004.).

Unutrašnjost Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore kao i dalmatinsko otočko područje nudi bezbroj mogućnosti upravo ovakvog oblika turizma jer još uvijek postoji mnogo ruralnih sredina u atraktivnoj i očuvanoj prirodi u kojima se živi na 'izvorni' način, uz arhaične običaje i tradicije. U tom smislu, a u kontekstu gospodarske revitalizacije ovih često nerazvijenih prostora, od posebne važnosti su podrška i poticaji nacionalnih i regionalnih institucija pa i fondova EU i organizacija poput JJI. Potrebno je istaknuti da je EU kroz svoje programe u značajnoj mjeri utjecao na smanjenje depopulacije u planinskim krajevima svojih članica (Austrija, Francuska, Italija pa i Švicarska).

Na tom tragu vrijedi istaći i projekt ove multiregije „*Development of Rural tourism in South Dalmatia and bordering areas in Bosnia and Herzegovina*“. Svrha projekta je unaprjeđenje i razvoj lokalnog gospodarstva regija uključenih u projekt upravo kroz zajednički razvoj ruralnog turizma. Projekt treba uspostaviti koordinaciju s lokalnim i regionalnim zajednicama te realizirati zajednički marketinški plan i analizu razvojnih potencijala te učinkovitu promociju autentične turističke ponude, s bogatim elementima u okviru kulture, gastronomije i enologije (www.dunea.hr).

U kontekstu obogaćivanja turističkih sadržaja selektivnog turizma na južnom Jadranu posebno je aktivna turistička društvena organizacija kroz aktiviranje i poticanje gastro, eno i eko itinerera uz podršku ostalih gospodarskih subjekata u jedinstvenom turističkom organizacijskom sustavu poput državnih organa i organa lokalne uprave.

4. Programi turističkog razvitka makro regije u sklopu međuregionalne suradnje

U kontekstu aktualnih gospodarskih i turističkih trendova te sve oštrije konkurencije na svjetskom turističkom tržištu, kada suvremeni turistički menadžment mora osigurati održivo upravljanje turističkim prostornim i antropogenim resursima, uz kreiranje i plasman kvalitetnog i konkurentnog turističkog proizvoda, upravo zajednički koncipirani programi i uska suradnja tretiranih regija mogu biti od posebne važnosti.

To bi naime predstavljalo značajan iskorak u zahvaćanju većeg i kvalitetnijeg dijela turističke potražnje odnosno jačanje konkurentne pozicije ovog, u europskim relacijama još uvijek nedovoljno razvijenog prostora, s iznimnim sociogospodarskim učincima koje bi pojedinačnim djelovanjem bilo gotovo nemoguće realizirati na potrebnoj razini. U tom kontekstu posebno treba naglasiti programe u okviru Jadransko Jonske inicijative te projekte u okviru fondova EU.

4.1. Prometni programi u sklopu J.J.I.

Jadransko-jonska autocesta (JJAC) čija je trasa u planu europskih autocesti položena uz istočnu obalu Jadrana i Jonskog mora – od Trsta do Atene u dužini 1100 km. prolazi kroz: Italiju (10 km), Sloveniju (30 km), Hrvatsku (460 km), Bosnu i Hercegovinu (90 km), Crnu Goru (120 km), Albaniju (370 km) i Grčku (20 km). Ukupni troškovi izgradnje procjenjuju se na gotovo 8 mld. USD. Jadransko-jonska autocesta značajna je za sve zemlje kroz koje prolazi iz prometnih te sociogospodarskih učinaka povezivanja prostora jugoistočne i srednje Europe. U kontekstu realiziranja ovog projekta treba apostrofirati činjenicu da kroz čitavu povijest Balkana, a i danas, mediteranske zemlje smještene uz istočnu obalu Jadranskoga i Jonskoga mora nisu dovoljno koristile kopnene koridore uz svoju obalu, što je ometalo gospodarsku i druge oblike suradnje i bilo uzrokom slabije razvijenosti. Nažalost koridor JJAC-a nije uvršten u europsku kartu prioritetnih cestovnih pravaca, što je teško razumjeti jer, osim iznimne regionalne važnosti, koridor bi omogućio povezivanje prometnih tokova zapadne i središnje Europe sa zemljama jugoistočne Europe i Bliskog istoka, te umnogome kroz slobodniji protok robe i ljudi, omogućio intenzivniji turističko gospodarski i društveni razvitak (Ivančić, A., 2003). Za južnu Hrvatsku, BiH i Crnu Goru, a time i interregionalnu cjelinu koju obrađujemo, bi JJAC bio projekt od izvanredne važnosti jer bi povećao značenje cestovnih pravaca koje ove zemlje grade kroz njihovo uključenje u međunarodne koridore. Realizacija ovog projekta, posebice u kontekstu turističkog razvitka, očekivano treba biti jedan od prioriteta vlada svih zemalja članica JJI pa i međunarodne zajednice. U tom kontekstu posebice je značajan južni dio Dalmatine od Biokova do Konavla koji je identičan trasom JJAC, te južni dio koridora V kroz BiH i RH, a i mreža autoceste kroz Crnu Goru. Naime politička stabilnost u regiji Balkana a time i u Europi upravno je proporcionalna gospodarskom pa i turističkom razvoju, što je uvjetovano odgovarajućom prometnom infrastrukturom (www.mint.hr).

4.2. Europski prometni koridori u realizaciji na prostoru regije

Koridor Vc se proteže trasom Budimpešta - Osijek – Sarajevo – Ploče. Auto-put na ovom koridoru je najznačajniji putni pravac u BiH i najkraća prometna komunikacija između Srednje Europe i Jadrana. Predviđeni troškovi izgradnje su 2,5 milijarde EUR, koji treba osigurati konzorcij svjetskih banaka. Koridor je uvršten u mrežu TEM prometne infrastrukture Jugoistočne Europe 1997. Kroz BiH, trasa koridora je dužine oko 330 km, kroz Hrvatsku oko 90 km, kroz Mađarsku 200 km. Prometni koridor kroz BiH objedinjuje različite objekte prometne infrastrukture i to: E-put E-73 izletničku prugu Budimpešta-Ploče, aerodrome Sarajevo i Mostar, te plovne putove i pristaništa na Savi, Bosni i Neretvi (www.mkt.gov.ba).

Francuska agencija za razvoj (AFD) je financirala regionalnu studiju prometne infrastrukture na Balkanu (TIRS, 2002.), gdje je naglašen značaj Koridora, kao glavnog regionalnog projekta, odnosno Pan-europskog koridora, povezanog s TEN mrežom.

U tom smislu Europska unija je financirala Regionalnu balkansku prometno-infrastrukturnu studiju (REBIS) 2003. godine, koja predstavlja kontinuitet ranijih studijskih istraživanja, s ciljem da se definiraju prioritetni regionalni projekti na Balkanu pogodni za međunarodno financiranje. Na osnovu dostignutih rezultata prethodnih studija TIRS i REBIS potpisan je i Memorandum o razumijevanju za razvoj Osnovne prometne mreže u Jugoistočnoj Europi, kojim

je predviđen način implementiranja. Europska komisija – Grupa visokog nivoa (HLG), u Bruxellesu je prihvatila Koridor 5c kao važan projekt u planovima EU do 2020. što je od izuzetnog značenja za gospodarsko turistički prosperitet promatrane regije. Intenzifikacija radova koji su u tijeku na ovoj prometnici trebaju biti prioritet svih zemalja i regija na koridoru.

5. Ekološki programi i projekti na prostoru Južno jadranskog klastera

U kontekstu sve sofisticiranijih zahtijeva turističke potražnje te ekološke osviještenosti turista pa i lokalnog pučanstva, od posebnog su značaja sve učestaliji eko projekti koji sustavno rješavaju probleme zbrinjavanja polucija na kopnu i u moru, što je najuže vezano za ekološku proizvodnju u poljoprivredi te razvoj turizma. U tom smislu na prostoru promatranog klastera predviđena je realizacija čak 7 projekata i programa koji će se ovdje elaborirati.

5.1. Jadranski projekt

Jadranski projekt je dugoročni mega projekt zaštite od onečišćenja voda u priobalnom području pokrenut je 2000. od strane Vlade RH te Hrvatskih voda, a provodi ga novoosnovana tvrtka „Hrvatske vode - Jadranski projekt“. U realizaciju projekta uključena je IBRD koja je odobrila zajam od 100 mil. € za financiranje unapređenja sustava prikupljanja, transporta i pročišćavanja komunalnih otpadnih voda naselja duž jadranske obale i otoka. Trenutno se Jadranski projekt provodi u 15 Jadranskih gradova i općina, od kojih su za ovaj rad posebno zanimljivi projekti na prostoru južne Dalmacije i to za regiju Makarskog primorja te Opuzena čiji akvatoriji su u neposrednom kontaktu te u sklopu prostora koje je predmet ovog rada (www.hvjp.hr).

5.2. Program *Biofish*

Program *Biofish* je program ekološke poljoprivrede i održivog jadranskog ribarstva s jadranskih obala, tj. poboljšanja kakvoće i vrednovanja maslinova ulja, riba i plodova mora, čiji je predlagatelj regija Apulija-Italija, a projektni partneri ICEA – Institut za etičku i ekološku certifikaciju, ured i u Udinama, Padovi i Riminiju; AIAB Veneto – Talijansko udruženje ekološke poljoprivrede za regiju Veneto, ured u Padovi; CiBi – Italijanski konzorcij za ekološku poljoprivredu, Bari; EKO LIBURNIA, Rijeka, Albansko udruženje ekološke poljoprivrede - Tirana, te Dubrovačko- neretvanska županija. Program dakako ima svoje gospodarsko-turističke atribute i za područja svih promatranih regija pa i samog Klastera (www.dunea.hr).

5.3. Program *I.W.M.A.*

Program *I.W.M.A.* – Korčula je integrirani pristup upravljanju otpadom (*Adriatic New Neighbourhood Programme*) za otok Korčulu. Predlagatelj je Dubrovačko-neretvanska županija, a projektni partneri su provincija Ravenna i zainteresirani županijski subjekti. Cilj projekta je zaštita i revitalizacija prirodne i kulturne baštine otoka Korčule kroz implementaciju projekta koji će ojačati postojeće kapacitete lokalnih komunalnih institucija i poboljšati kvalitetu

života za cjelokupnu zajednicu otoka te turističke potrošače sukladno standardima EU za zaštitu okoliša. Ovo je svojevrsni *case study* koji može biti primijenjen i na druge obalne destinacije na Jadranu (www.dunea.hr).

5.4. Global Environment Facility projekt (GEF)

Global Environment Facility projekt (GEF) predstavlja program strateške suradnje na Mediteranu, ostvarenu od UNEP-a i Svjetske banke, koji se odnose na programe zaštite od zagađenja prostora i očuvanje biološke raznolikosti na obalama i u vodama Mediterana. Suidionici programa su: Albanija, Alžir, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Egipat, Libanon, Libija, Maroko, Crna Gora, Sirija, Tunis i Turska i Palestina, a partneri projekata su: *World Bank*; UNEP, FAO i UNIDO; UNEP/MAP-MEDU, MEDPOL te pridruženi partneri RAC (CP/RAC, SPA/RAC, PAP/RAC i INFO/RAC); UNESCO/HP, WWF, GWP-Med, MIO-ECSDE, GFCM, METAP, a donatori Španjolska, Francuska i Italija (www.gefonline.org).

Za potrebe ovog rada te analiziranog klastera posebno su značajni problemi upravljanja prostorom u okruženju sliva Trebišnjice, te ušća Neretve koji tangiraju regije Južnog Jadrana:

- a) projekt Management Trebišnjice podržava intervencije za poboljšane integriranog upravljanju površinskim i podzemnim prekograničnim vodenim resursima, što je od izuzetnog značenja za opskrbu vodom regije Južne Dalmacije, Hercegovine i Crnogorskog primorja.;
- b) projekt ušća rijeke Neretve pretpostavlja održivo upravljanje močvarnim ekosustavom te prioriteta ulaganja za smanjenje onečišćenja voda u slivu Neretve, zatim u kvalitetnu vodoopskrbu te razvoj poljoprivrede i turizma;
- c) projekt razvoja turizma u Crnoj gori predviđa koncept razvoja alternativnih vidova turizma, učinkovite metode zbrinjavanja otpadnih voda u Baru i Ulcinju, upravljanje i očuvanje močvarnih područja u delti Bojana-Buja, te proširenje zaštićenog pojasa od obalnog dijela prema unutrašnjosti (www.gefonline.org).

5.5. Programi World Wildlife Fund na zaštiti Mediterana

Iako Sredozemno more pokriva tek 1% svjetske morske površine, ono sadrži oko 6% morskih životinjskih vrsta uključujući i ugrožene te posebno zaštićene: morskú medvjedicu, morske kornjače, dupine i plavu tunu. Nekadašnja kolijevka civilizacije danas se suočava s mnoštvom prijetnji u obliku zagađenja, polucijama s kopna i pomorskim prometom, prekomjernog izlovljavanja ribe uz preizgrađenost obale. U tom smislu i organizacija WWF provodi programe obuke i zaštite kako bi pomogla lokalnim organizacijama na području očuvanja prirode te održivom upravljanju šumama, slatkovodnim i morskim okruženjem te drugim prirodnim resursima. Na širem prostoru regija koje tretira ovaj rad, što čine jedinstveni jadranski klaster WWF potpomaže projekt „*Living Neretva*“ te programe očuvanja Livanjskog polja i Skadarskog jezera, program zaštite Sredozemne Medvjedice te program održivog razvitka turizma. Program „*Living Neretva*“ - WWF tretira i riječni sliv Trebišnjice koji je putem krškog terena povezan s rijekom Neretvom, na površini 10.100 km².

Na ovom prostoru izuzetne atraktivnosti urbani i industrijski te turistički razvoj, poljoprivreda, te izgradnja hidroelektrana i drugih hidrotehničkih objekata imali su veliki utjecaj na prostor uzrokujući brojne probleme posebice u segmentu upravljanja polucijama što opasno ugrožava ovaj jedinstveni prirodni fenomen.

Ohrabrujuća je činjenica da Hrvatska, BiH pa i Crna Gora za pristup članstvu EU moraju ispuniti i preduvjete vezane za sektor okoliša, što su i dio programa WWF-a. To će se pozitivno odraziti na ekološko stanje u prostoru koji pokriva klaster.

Projekt „Živjeti Neretvu“ počeo je 2006. godine u oba entiteta BiH, kako bi se prirodnim resursima prekograničnog sliva Neretve upravljalo u skladu sa temeljnim načelima i kriterijima okvirnih direktiva EU o vodama i staništima. Sveobuhvatna vizija projekta je osigurati zaštitu prirode i održivi razvoj područja koje pripada slivu Neretve, što će biti osnova za dugoročan prosperitet i razvoj u regiji, a neposredni cilj je izrada modela integralnog upravljanja riječnim slivom Neretve, povezujući upravljanje vodama i očuvanje biodiverziteta. Projekt financira Norveška vlada, a provodi Mediteranski program WWF-a u suradnji s WWF-om iz Norveške (www.panda.org).

5.6. Projekt zaštite crnogorsko – albanskog zelenog pojasa – WWF

Od zapadne Crne Gore do sjeverne Albanije proteže se u turističkom smislu vrlo atraktivni Durmitorski masiv i planina Prokletije, područje oblikovano ledenjacima i kraškim fenomenom te riječnim tjesnacima duboko urezanim u krajolik, koje uključuje najduži i najdublji, europski oblikovani kanjon rijeke Tare. Ovdje se nalaze i neke od najbolje očuvanih šuma jugoistočne Europe koje su stanište brojnih predatora životinjskog svijeta. Krajolik Durmitorskog masiva, porječje Tare i planina Prokletije je područje s više od sto vodopada, brojnih izvora te dubokih pećina. Rijeka Tara sama po sebi predstavlja prirodno te turističko bogatstvo na globalnoj razini, a Prokletije s preko 200 vrsta ptica jedno je od najznačajnijih ornitoloških područja na Balkanu i Europi. Unatoč tim svjetskim vrijednostima, ovo područje je danas ugroženo intenzivnim krčenjem šuma, a posebice planom izgradnje brana i hidroelektrana uzduž rijeke Drine, čime bi ekološki i socijalni učinci na cijelo područje uz rijeku Taru bili katastrofalni. Cilj projekta je stvaranje povoljnih uvjeta za dugoročno očuvanje biološke raznolikosti i održivo korištenje prirodnih resursa u krajobrazu Durmitor, Tara, Prokletije.

Dva glavna problema koje je WWF ovdje već preliminarno ustanovila su:

- a) ugroženi integritet i ekosustav rijeke Tare kroz izgradnju planiranih hidroelektrana;
- b) degradacija šuma izvan postojećih zaštićenih područja.

Kroz ovaj projekt, koji je već uspješno proveden na dijelu Mediterana, WWF nastoji postaviti temelj i za dugoročni angažman u Dinarskom masivu i na Dalmatinskoj obali, kao južnom dijelu Mediteranske ekoregije što je od iznimnog značaja za turistički razvoj na prostoru klastera (www.panda.org).

5.7. Program European Blue Flag na prostoru Južno jadranskog klastera

Ideja plave zastave (EBF) rođena je 1985. godine u Francuskoj kada su utvrđeni kriteriji zaštite okoliša na plažama te kvalitetu vode. Francuski koncept je prihvatila Europska komi-

sija sa uključenjem ostalih polja upravljanja okolišem. Godine 1987. u Europskoj godini okoliša samo 244 plaže i 208 marina iz 10 zemalja bile su nositelj Plavih zastava.

No, u 2001. godini Europska zaklada za odgoj i obrazovanje za okoliš (FEEE) kao nosilac ovog projekta je postala globalna organizacija te se transformirala u *Fondation for Environmental Education* (FEE), a njeni najvažniji partneri su između ostalog postali UNEP i UN WTO. To je rezultiralo činjenicom da se 2008. Plave zastave već vijore na 2633 plaže i u 620 marina diljem svijeta, a u kampanji sudjeluje 38 zemalja. Na širem prostoru regija koje tretira ovaj rad bilježimo 2008. u Hrvatskoj 125 plaža i 21 marinu, te 18 plaža u Crnoj Gori koje posjeduju Plavu zastavu što je do danas znatno povećano. Bilo bi korisno u ovaj projekt što hitnije uključiti i hercegovačko priobalje obzirom na turističke ambicije Neumske rivijere, te probleme koje vezano za onečišćenje mora može prouzročiti turizmu te programu akvakulture u Malostonskom zaljevu (www.blueflag.org).

6. Važniji kulturno-turistički programi i itinereri Južno jadranskog klastera

6.1. Turistički itinereri nacionalnih parkova i UNESCO lokaliteta

U okviru jedinstvene prirodne matrice milenijskim djelovanjem čovjeka u sklopu dinarsko mediteranskog kulturnog kruga, a pod utjecajima različitih civilizacija i kultura, stvorena je impresivna kulturna baština danas međunarodno afirmirana kroz 8 povijesnih lokaliteta zaštićenih kao svjetsko kulturno dobro UNESCO-a. Zajedno s jednakim brojem nacionalnih parkova, oni tvore prvorazredne turističke atrakcije i izuzetno zanimljive turističke itinerare u poljima kulturnog, vjerskog, nautičkog, ruralnog i eko turizma, kao i specifičnih oblika turizma u zaštićenim dijelovima prirode. Ovi lokaliteti mogu se kroz različite organizacijske forme povezati u zanimljive itinerere koji bi Južno jadranskom turističkom klasteru pomogli u brendiranju kao izuzetne svjetske destinacije.

Naime, na promatranom području i njegovoj neposrednoj okolici se nalaze nacionalni parkovi Kornati, Paklenica, Krka, Mljet, Durmitor, Skadarsko jezero, Biogradska gora i Lovćen, koji su već u svakodnevnoj i intenzivnoj turističkoj valorizaciji. Navedeni nacionalni parkovi na hrvatskom dijelu Jadrana ostvarili su u 2010. značajan broj od 963200 posjetitelja.

Lokaliteti pod UNESCO zaštitom su Katedrala sv. Jakova u Šibeniku, povijesna jezgra grada Trogira, Dioklecijanova palača u Splitu, Starogradsko polje na Hvaru, povijesna jezgra grada Dubrovnika, stari most i okolna povijesna jezgra Mostara, most Mehmed Paše Sokolovića u Višegradu, te kulturno-povijesna cjelina Kotora. Ovi lokaliteti već predstavljaju najzanimljivije točke kulturnog turizma na ovom dijelu Balkana, a adekvatnim brendiranjem Klastera mogu se svrstati među vodeće europske pa i svjetske turističke destinacije.

6.2. Program Nürnberg-Pyren-Adria

U okviru zanimljivog marketinškog i kulturološko turističkog itinerera koji povezuje 5 zemalja srednje i jugoistočne Europe (Njemačka, Austrija, Slovenija, Hrvatska, Crna Gora), turističke zajednice gradova: Nürnberg, Regensburg, Passau, Wels, Graz, Maribor, Zagreb, Pli-

twice, Zadar, Biograd, Šibenik, Trogir, Split, Dubrovnik i Budva osnovala su osamdesetih godina 20.st. promidžbenu udrugu pod nazivom NPA.

Zadaća udruge je promovirati ovaj najkraći auto koridor od Srednje Europe do Južnog Jadrana uz turističko-kulturnu valorizaciju gradova i regija po suvremenom turističkom konceptu J. Krippendorfa (1974) koji sugerira turistički sadržajna kraća putovanja, uz usputna zaustavljanja te konzumiranje brojnih kulturnih i drugih vrijednosti usputnih lokaliteta. U zajedničkim promotivnim materijalima koji se distribuiraju i na najvažnijim europskim turističkim sajmovima, prezentirani su bitniji elementi kulturno-turističke ponude na ovom zanimljivom itinereru, s ciljem njihove što intenzivnije cjelogodišnje turističke valorizacije. Istinske vrijednosti ideje na kojoj je formirana promidžbena udruga NPA doći će do punog izražaja tek dovršetkom Pyrinske autoceste kroz Austriju te etape Maribor-Zagreb u Sloveniji, kao i spoj autoceste Dalmatine (A1) na buduću Jadransko-jonsku autocestu i koridor Vc. To je najme najkraći pravac prema Južnom Jadranu kome gravitira veliko tržište turističke potražnje sjeverne i srednje Europe, što Južno jadranskom turističkom klasteru osigurava iznimnu mogućnost cjelogodišnje valorizacije (NPA 1988).

6.3. Walled Town Friendship Circle

WTFC je međunarodna organizacija, osnovana 1989. godine, koja promiče zaštitu kulturne baštine s naglaskom na razvitak kulturoloških formi turizma gradova s povijesnim fortifikacijama. Organizacija danas broji 152 povijesna grada diljem svijeta, uključujući sedam hrvatskih gradova. U okviru tretirane regije Dubrovnik i Budva su već članovi WTFC-a, obzirom na vrijedne povijesne zidine i fortifikacije gradovi Cavtat, Ston, Korčula, Kotor, Mostar i Počitelj također imaju potrebne kvalifikacije za uključenje u asocijaciju, što bi imalo svojih reperkusija u sferi turističkog marketinga cijelog Južno jadranskog turističkog klastera (www.walledtowns.com).

6.4. UNEP-ov registar 100 povijesnih lokaliteta Mediterana

U okviru atraktivnosti ove specijalizirane organizacije UN formira registar 100 povijesnih područja od zajedničkog interesa na prostoru Mediterana. Iz promatranog područja Klastera uvršteni su Dubrovnik, Korčula i Kotor, a u širem okruženju su i UNESCO gradovi Trogir i Split, koji taj privilegij moraju više koristiti u svojoj turističkoj ponudi, a posebice organizacijom kulturno turističkih itinerera na temu povijesnih jezgri Mediterana (Marasović 2002). Ovo priznanje trebalo bi biti značajan poticaj na još intenzivnijoj zaštiti i turističkoj valorizaciji ovih lokaliteta kao bitnih punktova Južno jadranskog turističkog klastera. (www.unep.org).

7. Turistički kvantitativni pokazatelji na prostoru Južno jadranskog klastera

Među brojnim pokazateljima uspješnosti turističkog poslovanja, u namjeri ukazivanja na značaj ovog međuregionalnog klastera, istaknuti će se pokazatelji turističkih dolazaka i noćenja te struktura gostiju po nacionalnosti kako bi definirali najznačajnija emitivna kretanja na prostoru Klastera.

7.1. Turistički pokazatelji Dalmacije

U tablici 1 prikazani su turistički dolasci i noćenja za period od 2009. do 2011. godine gdje je vidljiv kontinuirani rast turističkih dolazaka.

Tablica 1. Broj turističkih dolazaka i noćenja na prostoru Dalmacije 2009.-2011.

Broj dolazaka			Indeks 2010/2009	Indeks 2011/2010	Indeks 2011/2009
2009	2010	2011			
4.412.725	4.225.981	4.497.049	95,77	106,41	101,91
Broj noćenja			Indeks 2010/2009	Indeks 2011/2010	Indeks 2011/2009
2009	2010	2011			
23.229.862	24.146.840	25.481.565	103,95	105,53	109,69

Izvor: Izrada autora prema podacima Ministarstva turizma RH, 2012.

U 2011. godini u odnosu na 2009. godinu broj realiziranih turističkih dolazaka veći je za 1,91%. unatoč krizi na svjetskom tržištu, dok se kontinuirani rast bilježi i u broju ostvarenih turističkih noćenja. Na prostoru Dalmacije u 2011. godini ostvareno je 9,69% više noćenja nego u 2009. Pokazatelji turističkih dolazaka i noćenja ukazuju na tendenciju rasta broja turista i noćenja na ovome prostoru što će se po procjenama nastaviti i u budućnosti po stopi rasta noćenja od 5% godišnje.

U RH u kojoj prednjači Jadranska turistička regija prednjače gosti iz Njemačke, Slovenije, Italije i Austrije. Pri tome najviše dolazaka i noćenja u južnoj Dalmaciji ostvareno je iz Velike Britanije, Njemačke, Francuske, Poljske, BiH, Češke, Slovenije, Italije, Rusije, Španjolske, Norveške, Austrije, SAD itd. Sa svih navedenih tržišta, osim Italije, je ostvaren porast noćenja u usporedbi s 2009. godinom u rasponu od 4% (Njemačka) do 31% (Rusija). Visok porast prometa je zabilježen i iz Turske (157%), Australije (21%), Ukrajine (73%), Finske (68%), Kanade (20%) te Grčke (113%), što pokazuje trend ravnomjernije distribucije turističke potražnje.

7.2. Turistički pokazatelji Crne Gore

U nastavku je dan pregled turističkih dolazaka i noćenja (tablica 2), te struktura po nacionalnosti gostiju Crne Gore u (tablica 3).

Tablica 2. Broj turističkih dolazaka i noćenja na prostoru Crne Gore 2010.-2011.

Broj dolazaka		Indeks 2011/2010
2010	2011	
1 262 985	1373454	108,75
Broj noćenja		Indeks 2011/2010
2010	2011	
7 964 893	8775171	110,17

Izvor: Izrada autora prema podacima DZS Crna Gora, 2012.

Tablica 2 ukazuje na porast broja turističkih dolazaka u 2011. godini u odnosu na 2010. od 8,75% te porast broja ostvarenih turističkih noćenja od 10,17%. Godišnje povećanje noćenja od 10% potvrđuje status Crne Gore kao respektabilne mediteranske destinacije, koja u konkurentnom okruženju bilježi stalni rast turističkog prometa. Tablica 3 daje pokazatelje o strukturi inozemne potražnje na prostoru Crne Gore, pri čemu možemo zaključiti da je najveći udio gostiju iz Srbije sa 21,81%, potom slijedi Rusija sa 17,83% te Bosna i Hercegovina sa 7,09% u 2011. godini. Tablica 3 ujedno daje uvid odnos strukture gostiju u 2011. godini nasuprot 2010. godini iz čega se može iščitati trend značajnog porasta istočnoslavenskih zemalja pri čemu se ističe Ukrajina sa porastom od 50,61%, Rusija sa porastom od 63,07% i Poljska sa izuzetnim porastom turističkih dolazaka od 111,03%. Među negativnim promjenama ističe se pad potražnje sa mađarskog tržišta od 40,13% te sa francuskog tržišta u iznosu od 32,63%. Promjene strukture gostiju rezultat su dotoka istočnog kapitala na teritorij Južno jadranskog klastera posebice iz zemalja Rusije, Ukrajine i Poljske.

Tablica 3. Struktura gostiju po zemlji pripadnosti top 12 emitivnih zemalja u Crnoj Gori

Zemlja pripadnosti gostiju	Broj gostiju 2010	Udio u % 2010	Broj gostiju 2011	Udio u % 2011	Indeks 2011/2010
Srbija	314 836	24,93	299617	21,81	95,17
Rusija	150 194	11,89	244924	17,83	163,07
Bosna i Hercegovina	103 025	8,16	97497	7,09	94,46
Kosovo	49 741	3,94	38073	2,77	76,54
Francuska	42 099	3,33	28366	2,07	67,37
Italija	39 987	3,17	34403	2,50	86,04
Albanija	37 601	2,98	27388	1,99	72,84
Mađarska	28 838	2,28	17264	1,26	59,87
Njemačka	25 381	2,01	33427	2,44	131,70
Ukrajina	24 467	1,94	36850	2,68	150,61
Češka Republika	24085	1,91	24702	1,79	102,56
Poljska	18739	1,48	39544	2,88	211,03
Ukupni dolasci	1262985	-	1373454	-	108,75

Izvor: Izrada autora prema podacima DZS Crna Gora, 2012.

7.3. Turistički pokazatelji Bosne i Hercegovine

Među pokazateljima turističkih kretanja na prostoru Bosne i Hercegovine izdvojeni su turistički dolasci i noćenja te struktura gostiju. U Tablicama br.4 i br.5 dobiti ćemo detaljniju sliku stanja i kratkoročnih trendova na prostoru BiH.

Tablica 4. Broj turističkih dolazaka i noćenja na prostoru Bosne i Hercegovine 2009.-2010.

Broj dolazaka		Indeks 2010/2009
2009	2010	
333000	407000	122,22
Broj noćenja		Indeks 2010/2009
2009	2010	
684000	819000	119,74

Izvor: Izrada autora prema podacima Statističkog godišnjaka Federacije Bosne i Hercegovine, 2011.

Iz *tablice 4* vidljiva je tendencija značajnog rasta turističkih dolazaka za 22,22% i noćenja za 19,74% u 2010. godini u odnosu na 2009. godinu. Potrebno je napomenuti da zvanična statistika turizma u BiH, po kojoj se turista definira kao svaka osoba koja putuje u mjesto izvan svog prebivališta i tamo provede najmanje jednu noć u objektu za smještaj turista, u znatnoj mjeri iskazuje manji nego što je to stvarni broj dolazaka stranih turista, jer ne broji: (a) dnevne posjete, koje su naročito brojne sa hrvatskog primorja, (b) turiste iz Dijaspore koji odsjedaju kod porodice i prijatelja, i (c) brojne religiozne turiste koji odsjedaju u objektima iz kojih se ne dobivaju relevantni podaci. U okviru prethodnog istraživanja kojim su obuhvaćene ove kategorije, a posebno vjerskog turizma, procijenjeno je da ukupni dolasci iznose najmanje 1,4 milijuna godišnje što znači utrostručenje u u odnosu na službenu statistiku.

U *tablici 5* prikazana je struktura gostiju prema zemlji podrijetla iz čega je vidljivo da najveći udio u strukturi zauzima Hrvatska sa 10,92% te Slovenija sa 7,44% ukupnih turističkih dolazaka. Tablica 5 ujedno prikazuje trend kretanja turističke potražnje pri čemu možemo zaključiti da je u 2010. godini došlo do povećanja turističke potražnje od 43,45% iz Poljske, 76,66% iz Italije te čak 78,02% iz Turske. Za BiH je karakteristično što ima veliki udio domaćih turista koji sudjeluju sa 34,92% u ukupnim dolascima, dok Crna Gora ima udio od 12,55% domaćih turista u ukupnoj strukturi, a Hrvatska samo 13%.

Tablica 5. Struktura gostiju po zemlji pripadnosti top 12 emitivnih zemalja u BiH

Zemlja pripadnosti gostiju	Broj gostiju 2009.	Udio u % 2009.	Broj gostiju 2010.	Udio u % 2010.	Indeks 2010./2009.
Hrvatska	40091	12,04	44426	10,92	110,81
Slovenija	24736	7,43	30261	7,44	122,34
Njemačka	14448	4,34	13891	3,41	96,14
Srbija	14207	4,27	14510	3,57	102,13
Turska	13303	3,99	23682	5,82	178,02
Poljska	11930	3,58	17113	4,20	143,45
Italija	10969	3,29	19378	4,76	176,66
Austrija	9427	2,83	10441	2,57	110,76
Francuska	7917	2,38	9439	2,32	119,22
SAD	5344	1,60	6992	1,72	130,84
Španjolska	4536	1,36	4617	1,13	101,79
Mađarska	4167	1,25	3971	0,98	95,29
Ukupni dolasci	333000	-	407000	-	122,22

Izvor: Izrada autora prema podacima Statističkog godišnjaka Federacije Bosne i Hercegovine, 2011.

8. Zaključak

U zaključku ove teme treba konstatirati da slijedom činjenice što se najatraktivniji turistički prirodni i kulturološki resursi Hrvatske, Crne Gore i BiH nalaze upravo na prostoru Južno jadranskog turističkog klastera, kojeg analizira ovaj rad, logična je potreba i zainteresiranost ovih zemalja a u budućnosti i EU posvetiti posebnu pozornost zaštiti i revitalizaciji te održivoj turističkoj valorizaciji ovog prostora. To uključuje i podršku međuregionalnoj marketinškoj koncepciji klastera u kreaciji zajedničkog turističkog proizvoda te nastupa na svjetskom turističkom tržištu.

U nastojanju brendiranja južno jadranskog klastera prema svjetskom tržištu, ono će se segmentirati kroz više vidova selektivnog turizma počevši od kulturnog, ekoturizma zatim ruralnog, vjerskog, nautičkog sve do ekskluzivnih oblika turizma.

Sukladno trendovima sve intenzivnijeg turističkog i gospodarskog razvitka koji svojim popratnim posljedicama može značajno narušiti prirodnu i kulturološku supstancu, promatrani klaster po prirodi stvari treba biti involviran u rješavanju brojnih ekoloških programa i projekata, a posebice zaštite mora i priobalja, kulturnih dobara, u kontekstu koncepta održivog razvitka turizma naspram dosada prevladavajućih ekstenzivnih formi masovnog turizma. Prema ovom konceptu sve regije klastera trebaju usuglašavati svoje prostorne i master planove kao temeljne dokumente budućeg turističkog razvoja.

Kroz sve već ostvarene programe i one koji su u začetima mogu se prepoznati izuzetni potencijali južno jadranskog klastera. Razmatrajući države tretiranog područja kao buduće članice Europske unije, ekonomski, politički te socijalni razvitak u okviru ove integracije od izuzetne su važnosti, što je vidljivo i u programima i dokumentima Euro-Atlantskih integracija, gdje turistička suradnja pa i ona u okviru analiziranog prostora može biti jedna od važnih pokretačkih snaga u ostvarivanju ovih ciljeva.

LITERATURA

1. Alfier, D. (1977), Uloga turizma u resocijalizaciji i desocijalizaciji suvremenog čovjeka Zbornik Humanističke vrijednosti turizma, PA Zadar
2. Alfier, D.(1994.), Turizam-izbor radova, IT Zagreb
3. Babić, I. et al. (1995.), Srednja Dalmacija-monografija, Europlanning, Verona
4. Balen, J. et.al (2009), Arheologija i turizam u Hrvatskoj, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb
5. Bramwell, B(1998.), User satisfaction and product development in urban tourism, Tourism management Vol. 19. No. 1. 1998.
6. Michael Hall and Richard Mitchell: (2002.) Special investment tourism, London 2002.
7. Christopher, M.L.: Urban Tourism Continuum, London 2002.
8. Ćorak, S. et al. (2006.), Hrvatski turizam-plavo, bijelo, zeleno, IT Zagreb
9. Defer, P. (1996.); Les ressources et les activittes touristiques, Paris
10. Douglas, N.(2001.): Special interest tourism, Milton: J: Willey & Sons, Australia, 2001.
11. Dulčić, A., Petrić, L.(2001.): Upravljanje razvojem turizma, Zagreb, Mate d.o.o.

12. Dulčić, A.(2005.): Poslovanje turističkih agencija, Ekonomski fakultet, Split
13. Dulčić, A.(1991.): Turizam- načela razvoja i praksa, Institut za turizam Zagreb i EFST
14. Emerging Markets Group (2005.), Potencijali turističkog sektora BiH, EMG Ltd. Sarajevo
15. Ensminger, S. (1977.) Turistička kultura i turistička civilizacija, Turizam br, 1, Zagreb
16. Geić, S. (2002.), Turizam i kulturno civilizacijsko nasljeđe, Veleučilište u Splitu
17. Geić, S. (2004.), Organizacija eko turizma Kostarike, Acta turistica, EF Zagreb
18. Geić, S. (2007.), Organizacija i politika turizma, Sveučilište u Splitu
19. Geić, S. (2009.), Turizam i kultura u programima međunarodne organizacije „Jadransko-Jonska Inicijativa“, Simpozij:Economic integrations, competition and cooperation, Opatija
20. Geić, S. et al. (2011.), Menadžment selektivnih oblika turizma, Sveučilište u Splitu
21. Geić, S. (2012.), Interactions Between Marine Ecosystems and Tourism on the Adriatic and Mediterranean Marine Ecosystems „IN TECH-Rijeka
22. Grabler, K. et.al.(1996.): Strategic marketing for urban tourism, Turism in Major cities, International Thompson Business Press
23. Harvey, D.(1989.): The urban experience, Basil Blackwel , Oxford
24. Ivančić, A. (2003), Jadransko-jonska autocesta, Građevinar br.55 Zagreb
25. Ivošević, D.(2007.): Istra –Održivost na konkretnim projektima, Ugostiteljstvo i turizam, br. 1
26. Jadrešić, V. (2001.), Turizam u interdisciplinarnoj teoriji i praksi, ŠK, Zagreb
27. Jelinčić, A.D. (2008), Abeceda kulturnog turizma, Meander Zagreb
28. Jelinčić, D. A. (2005): „Kultura kao pokretačka snaga redefiniranja imidža destinacije“, Acta turistica, Vol 17, No 1, Ekonomski fakultet, Zagreb
29. Jovičić Ž. (1966.),Sociološki aspekti turizma, naučna knjiga Beograd
30. Krippendorf, J.(1974.), Die Ferienmenschen, Oral Fusali Verlag, Zurich
31. Laine P. (1980.) Liberons le tourisme. Paris 1980.
32. Marasović, T. (1988.), The Yugoslav Adriatic, Jugoslavenska revija, Beograd
33. Marasović, T. (2002.), Kulturna baština, Veleučilište u Splitu
34. Novak, P.S. (1995.), Dubrovnik-monografija, CROIL ,Split
35. NPA (1988.), Reiseweg Nurnberg Pymn Adria, NPA, Nurnberg
36. Pančić –Kombol, T. (2000.), Selektivni turizam TMCP Sagena, Matulji
37. Petrić, L.(2006.): Osnove turizma, EF Split
38. Richards, G. (1996.), Introduction: Culture and Tourism in Europe.
39. Richards, G. (1999.) European Cultural Tourism: Patterns and Prospects Amsterdam, Boekman Foundation/Ministry of Education, Culture and Science
40. Silberberg, T. (1995.) Cultural Tourism and business oportunities for Museums and heritage Sities, Tourism menagement, 16(5).
41. Smoljan, I. (1996.), Luka Ploče.A. G MM Zagreb
42. Stebbins, R.A.(: 1996) Cultural tourism as serious leisure, Anals of Tourism Research, 23(4)

43. Strčić, P. et al. (1983.), *Jadranski otoci Jugoslavije*, Poslovna politika, Beograd
44. Šamanović, J. (2002.), *Nautički turizam i management marina*, Visoka poslovna škola, Split.
45. Tomljenović, R. (2006) *Kulturni turizam*, u *Hrvatski turizam –plavo bijelo zeleno*, IT Zagreb
46. Tomljenović, R. 2006).; *Religijski turizam* , u «*Hrvatski turizam –plavo bijelo zeleno*», IT , Zagreb
47. Travis, A.(2000.), *Eko turizam ili održivi ruralni turizam*, Turizam vol 48/4 Zagreb
48. Vukonić, B. (1990.), *Turizam i religije*, ŠK Zagreb
49. www.dzs.hr
50. www.blueflag.org
51. www.culturenet.hr
52. www.iztzg.hr/prezentacije/KT_CIJELA_PREZENTACIJA_files/frame
53. www.dunea.hr,
54. www.edubrovnik.org
55. www.forumaic.org,
56. www.gefonline.org
57. www.gov.me
58. www.hgk.hr
59. www.hotel-exelcsior.hr
60. www.hoteli-croatia.hr/
61. www.hvjp.hr
62. www.icv.hr
63. www.istra.com
64. www.istra-istria.hr
65. www.lisinski.hr
66. www.mint.hr
67. www.mkt.gov.ba
68. www.mmpi.hr
69. www.montenegro.com
70. www.mostar.ba
71. www.mvpei.hr
72. www.nacional.hr
73. www.nparkovi.cg.yu,
74. www.odmor.org
75. www.panda.org
76. www.panda.org/bs/living_neretva
77. www.podroom.net
78. www.poslovni.hr

79. www.rb-donjahercegovina.ba
80. www.seadriatic.net/aia
81. www.seerecon.org
82. www.suvremena.hr
83. www.trebinje.rs.ba
84. www.unep.org
85. www.uniadriatic.net
86. www.vinogradarstvo.com
87. www.vus.hr
88. www.westin.com/Zagreb
89. www.westin.com/Zagreb
90. www.zv.hr

Summary

SOUTH-ADRIATIC MULTI-REGIONAL TOURIST CLUSTER AS TOP WORLD BRAND

Contemporary global changes in the area of tourist demand resulted with dispersion and diversification of tourist offer. One of recognizable methods of destination differentiation from more competitive ones is creating of recognizable tourist brand. Forming of integrated multi-regional tourist cluster in the area of south Dalmatia, Herzegovina and coastal area of Montenegro, causes for competitiveness of individual regions to get stronger, also the increase of tourist visits and revenues is generated through active vacations and more qualitative clients who consume a wide palette of tourist products provided by the particular region based on its natural and cultural resources. Considered multi-region includes the most attractive tourist resources of Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro, thus a logical need emerges to create a common tourist product that would be presented appropriately in the global tourist market. Members of the south-Adriatic multi-regional tourist cluster should adjust their urban and master plans as founding documents of future development. Observing all the states of this treated area as future members of the European Union, economically, politically and observing their social development in the scope of this integration is of the utmost importance; this is clear in the programs and documents presented during our work.

Key words: multi-region, tourist cluster, branding, tourist product